

szemle

A határ-szindróma

HANSÁGI ÁGNES: *LÁTHATATLAN LIMESZEK. HATÁRJELENSÉGEK AZ IRODALOMBAN*

A tizenegy fejezetből álló tanulmánykötet előszavában a szerző az olvasó segítségére siet, hogy a címbe helyezett limes jelentését meghatározza, majd a „láthatatlan” jelzővel kiegészített terminusból létrejövő szókép feszültségét bontja ki, így kijelölve az összetett struktúrába rendezett írások közös nevezőjét. Ezek az irodalmi-kulturális jelenségek között rendre észrevehetetlenül meghúzódó határvonalak, amelyek lehetnek időben, szemléletben vagy akár mediális természetükben jelentésszerűek, erejük pedig abban van, hogy különböző szabályok szerint működő rendszereket választanak el egymástól – vagy éppen kötnek össze, amennyiben a határ metaforáját az átlépés lehetőségeként is, és nem kizárólag annak lehetetlenségéként értjük. A nem evidenciaként megmutatkozó határjelenségek, vagyis a láthatatlan limesek mentén meghúzódó irodalmi-művészeti alkotások különössége abban mutatkozik meg, hogy a hagyományosan működtetett értelmezési stratégiák jellemzően kudarcot vallanak, tévedés lenne azonban ezeket a kulturális jelenségeket az interpretáció zsákutcájában hagyni. Amennyiben az olvasás kihívásként, sőt, alkotásként tekint az értelmezés folyamatára, az „értelmetlen” és az „olvashatatlan” körül kirajzolódhatnak azok a határvonalak, amelyek láthatóvá tehetik az innen és a túl nézőpontjait, és elvezethetnek az interpretáció lehetőségéhez.

Nemcsak arról van szó azonban, figyelmeztet Hansági, hogy bizonyos műalkotások új olvasási stratégiáknak köszönhetően hozzáférhetővé válnak, hanem arról is, hogy a kortárs kultúra általános tapasztalata – František Novosád fogalmát idézve – „a nyilvánvaló eltűnése”: a mediális hordozók olyan mértékben határozzák meg valóságérzékelésünket és más kultúrákról való ismeretünket, hogy elbizonytalanodnak és átformálódnak a saját kultúránkhoz való viszony korábban stabil fogalmi keretei. Revelatív példáját adja ennek a tanulmánykötet utolsó fejezete (*Textus, kontextus, keresés*), amely a szöveg mediális hordozójának megváltozását vizsgálja, nevezetesen azt, hogy a nyomtatott és a digitalizált textus, tartalmi azonosságuk ellenére, miért is működnek markánsan eltérően a felhasználásban. Ennek a különbözőségnek az ereje jelenleg a közép- és a felsőoktatásban érzékelhető, és talán már rövidtávon is hatást fog gyakorolni az irodalmi hagyományra és a kultúra felhalmozó és őrző intézményeire (mint például a könyvtár és a múzeum). Hansági a saját felsőoktatási tapasztalatára is hivatkozva mutatja be, hogy mennyire más az a folyamat, amelynek során a nyomtatott szöveget keresve az olvasó a folyóiratban, a lexikonban, a könyvespolcon, vagy Foucault-val szólva a könyvtár heterotopikus terében valami másra is rátalál a keresett szöveg környezetében. Illetve a keresés során végigmegy egy előre mutató, de elágazásokat felkínáló lán-

colaton, és a közben létrejövő véletlen találatok pedig jellemzően gazdagítják, kontextualizálják, továbbblendítik a kutatást. A könyvtári tér struktúrája és hierarchiája olyan keresési kompetenciákat alakít ki a tudós olvasóban, amelyet az interneten tárolt szövegek nem biztosítanak: a világháló illuzórikus térbelisége mellérendelő viszonyba helyezi a szövegeket, és korlátozza a bolyongás lehetőségét. A punktuális keresés az azonnali hozzáférés ígéretével kapcsolódik össze, ami valószínűleg a kutatást korlátozza, illetve forráskritikai szempontból is aggályos. Nyilvánvaló, hogy a kétféle olvasás generációs különbséget is felmutat: a digitális bevándorlók, vagyis az X-generáció a könyvtárakban megtanult kutatási stratégiák után bizonyosan másként, kritikusan, és a két olvasásmódot (a kontextuális és a punktuális) kombinálva tudják adaptálni a digitalizált szövegek keresésének és olvasásának módszerét. A digitális bennszülött Y-generáció (és az őt követő még fiatalabbak) számára a kulturális termékek évszázadokon át felhalmozott és működőtett diszpozíciója már nem az egyetlen elrendezése a tudásnak, és bár könnyű lenne kizárólagosan a veszteség metaforikájával leírni a változást, ebben az esetben is, mint a limes-jelenségek más példájánál a kötet tanulmányaiban, érdemes a megváltozott mediális helyzet előnyeit is feltárni. A tanulmány utolsó mondata, amely egyben a kötetet is lezárja („Ellentétben tehát a kontextuális kereséssel, a csomóponti szövegek áttetszőek, láthatatlanok maradnak, az orientáció helyét a dezorientáció foglalja el.”, 266.) nem éppen derűlátó, és mintha rezonálna Foucault *A szavak és a dolgok*-jának utolsó mondatára: „Ha e diszpozíciók eltűnének, ahogy keletkeztek, ha valamely esemény révén, amelynek legfeljebb csak sejtjük a lehetőségét, ám jelenleg sem a formáját, sem az ígéretét nem ismerjük, e diszpozíciók meginognak, ahogy a XVIII. század fordulóján elbizonytalanodott a talaj a klasszikus gondolkodás alatt – akkor lefogadhatjuk, hogy az ember úgy eltűnik, akár a tengerparti főnyelbe rajzolt arc.” (ford. Romhányi Török Gábor)

Fogalmakra leegyszerűsítve a láthatatlan limesek szintagmáját, úgy tűnik tehát, hogy a határhelyzetek aktív, innovatív interpretációk lehetőségét nyitják meg, ugyanakkor láthatóvá teszik annak veszélyét is, hogy a határok átjárhatatlan falakká merevednek, és nem mutatkozik lehetőség az érthetetlennek minősített alkotások felnyitására. A könyvtári keresést tárgyazó fenti tanulmány azért is kitüntetett számomra a különféle elméleti iskolák belátásait innovatívan mozgósító esszék és a filológiai mélyfúrásokat is vállaló tanulmányok láncolatában, mert egyesíti a kötet két nagy egységének vezérmetaforáit, a temporális és a mediális határjelenségeket, vagyis arra is rámutat, hogy a két határhelyzet számos esetben elválaszthatatlan egymástól. A kulturális médiumok technikai fejlődésének történetét követve nyilvánvaló, hogy egy-egy technikai innováció mindig hatással van a hagyományos hordozók használatára, ugyanakkor egyáltalán nem evidens, hogy az új leváltja a régit: szerencsés esetben egymás hatását erősítik, nem utolsósorban azzal, hogy megnövelik a kultúrafogyasztók táborát. Erre a jelenségre hozza közismert példaként a szerző a Pesti Naplóban közölt folytatásos regényeket a *Mediális határjelenségek: a médiumok határai* címet viselő második egység első darabjában. A példa közismertsége többek között éppen Hanságihoz köthető, aki 2014-ben megjelent monográfiájában (*Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*) a mediális közeg jelentésképző szerepét, a folyóiratban

megképződő szövegkörnyezetet és a szerialitást vizsgálja a *Pesti Napló*-ban. Arra a periódusára koncentrál a lapnak, amely másfél évtizedben (1855-től) Kemény Zsigmond főszerkesztő a folytatásos regények közlésével újítja meg a lap tartalmát. Egyrészt felismeri a tömegmédiium és a könyvkiadás összekapcsolásában rejlő kulturális és gazdasági lehetőségeket, másrészt pedig a műfaj olvasásszociológiai jelentőségét, vagyis az olvasóvá nevelés fontosságát, amely az irodalmi kultúra fejlődését szolgálja – ahhoz pedig nemcsak nemzeti remekművekre, hanem lektűrökre is szükség van. Az *Élet és irodalom*, valamint a *Szellemi tér* című cikksorozatban Kemény az olvasást olyan kultúrtechnikaként pozicionálja, amelynek jelentősége az irodalom és a művészet érdekeltségi körén túl mutat, végeredményben a polgárosodás és a szellemi felemelkedés létfeltétele. A hatvanas évek első felében kifejezetten politikai profilt kap a lap, az évtized végére azonban visszatér a tárca-rovat, illetve a folytatásos regényközlés. Főszerkesztői tevékenységének utolsó évében Kemény a lapban közli egy saját munkáját is folytatásokban, ami több szempontból is kivételes: ez az egyetlen szépírói műve, amelyet itt megjelentet. A másik rendhagyó vonatkozása pedig az, hogy az *Anna* címet viselő szöveg egy drámai költemény, amelynek hősnője rezonál a folytatásos regények házasságtörő, de vezeklő alakjaira. A Pragmatica Sanctio történelmi időskijába helyezett cselekményben Anna figurájának lélektani rétegzettség és a köré teremtett középpontos drámamodell rendhagyó kísérlet Kemény részéről, hogy egy elitirodalmi karakterű művet a populáris irodalom mediális közegébe helyezzen. A mediális határhelyezetre hozott másik példa (*Olvasó hallgatók – hallgató olvasók*) a hangoskönyv és a hozzá kapcsolódó új befogadói tapasztalat európai és magyarországi történetével foglalkozik az 1930-as években, egy olyan korszakban, amikor a könyvnek már a rádió és a film tömegmédiuma teljesítményéhez is viszonyulnia kell valahogyan.

A populáris és az elit irodalom viszonyrendszere és olvasásszociológiai vetületei, továbbá a mediális versengés szintén előkerülnek a temporális határjelenségeket vizsgáló egységben olvasható *Innen és túl: A prózafordulat nyomai az ezredvégen* című tanulmányban, amely arra keresi a választ, hogy a *Bevezetés a szépirodalomba* és az *Emlékiratok könyve* megjelenése (1986) óta eltelt nagyjából három évtized távlatából miként értelmezhető a prózafordulat, miként vizsgálhatók nyomai és következményei az azóta eltelt időszakban. A tanulmány koncepciója egyértelműen az időbeli határ kérdéskörére épül, azt vizsgálva, miként értelmezhető a fordulat korszakretorikai fogalmakkal, és arra a következtetésre jut, hogy a prózafordulat sokkal inkább végpont, semmint valami újnak a kezdete. A korszakküszöb valójában tehát lezár egy olyan szövegalkotási gyakorlatot, amely már a 20. század első felében jelentkezik, majd a század második felében rajzolódik ki egyértelműen, az irodalom önértelmezése és identitása, illetve a nyelvi lehetőségekről való reflexió köré rendeződve, hogy azután végeredményben eljusson a folytathatatlanúsáig. Hansági a jelenség értelmezésében elsőként a szépirodalom státuszának átalakulását mutatja be a rendszerváltozás után: míg a Kádár-korszak zárt társadalmi modelljében a szépirodalom társadalmi presztízse és a klasszikusok olvasása jóval meghatározóbb volt, addig a '90-es évektől, a nyílt társadalmi modellben a prózafordulattal kitüntetetté váló írók későbbi pályája egy szűk olvasói elit belügye lett, egyúttal a kulturális regiszterek között éles határvonalak feloldódtak, s

az olvasói szokások is átalakultak. A magyarázat másik forrása a médiumok egymásra való hatásában van: Friedrich Kittler versenyhelyzetként írja le azt a folyamatot, amelybe az elbeszélő próza kerül a film mint történetmondó műfaj terjedésével. Ez a szituáció az irodalom számára sajátos identitásválságot generál, amelynek átmeneti megoldása az önazonosságát elsődlegesen jelölő nyelv előtérbe kerülését eredményezi. A filmnek a művészetek közé való betagozódásával, illetve esztétikai rétegződésével, továbbá az irodalommal való kölcsönhatásaival idővel feloldódik az a „kasztrációs szorongás”, amely a nyelvet teszi a regény kizárólagos tárgyává, és az elbeszélő irodalmat a disszeminációs próza végpontjáig viszi el. Éppen a prózafordulat kontextualizálásához siet az olvasó segítségére *A magyar prózahagyomány iskolája* című, az előzőt követő tanulmány, amely Márai és Ottlik regényeit (*A gyertyák csonkig égnek*, *Iskola a határon*) a múlt elbeszélhetősége, az önmegértés lehetősége és végeredményben a nyelvnek való kiszolgáltatottsága szempontjából vizsgálja. Az azonos kulcsfogalmakkal (múlt, emlékezés, rekonstrukció, identitás) dolgozó elbeszélések közül Ottliké az, amely szembeesít a múlt tényszerű jelenre hozásának ismerősen diszkomfort lehetetlenségével, és elvezet ahhoz a belátáshoz, hogy korszakretorikai terminusokkal Márait a modernség és a posztmodern között meghúzódnak, a regények megjelenésének időszakában még láthatatlan limes cusanusi oldalára, míg Ottlikot a nolanusira állítsuk. A prózafordulatot tárgyaló tanulmány által megnyitott távlatokhoz tartozik szorosan a „*A hagyománnyal nem lehet szakítani*”: *Szelektív tradíció, kánon, EP* című tanulmány, amely a prózafordulatot tárgyaló fejezettel így körbezárra az *Iskola a határon*t, az Esterházy-próza kitüntetett tradícióját. Hansági a hagyományhoz való viszony sajátosságait vizsgálja az Esterházy-regényekben és -publicisztikákban megjelenő reflexiókon keresztül, arra a következtetésre jutva, hogy Esterházy a hagyományra mint elvégzendő feladatra tekint, amely a szövegek birtokbavételével és ismétlődő, innovatív aktualizációjával végezhető el, vagyis aktív, felelősségteljes folyamat. Hansági a tanulmány gondolatmenetét átfordítja arra a kérdéssel, hogy miként lesz helye a nyelvi komplexitásokat maximalizáló Esterházy-életműnek az irodalmi-kulturális hagyományban, ha ebben a folyamatban egyre inkább érzékelhető a komplexitások ellen fordulás, a szelektív tradíció egyszerre átörökítő és ismétlődő rostáláson alapuló metódusa.

Szintén a hagyomány, a kánon és a nyelv felől lép közel a gyerekirodalomhoz két tanulmány a mediális határjelenségeket vizsgáló egységben, ami már önmagában is gazdag interpretációt ígér. De a tanulmánykötet mint mediális közeg itt is felvillantja annak lehetőségét, hogy az egyes kulcsszavak, látásmódok, kultúraértelmezések segítségével létrehozzunk átjárásokat, észrevegyünk tükröződések az egyes szövegek és problémafelvetések között, és újra rátaláljunk arra, hogy a limek képesek egyszerre különféle természetű, időbeli és térbeli határhelyzeteket felmutatni. A *Kánonon innen és kánonon túl: Megjegyzések a „gyerekirodalmi kánon” és a „gyerekirodalmi klasszikusok” kérdéséhez* című tanulmány arra figyelmeztet, hogy az utóbbi években hirtelen megsokasodó kutatásoknak számot kellene vetnie azzal az alaphelyzettel, hogy amennyiben a gyerekirodalom célja a beavatás és az olvasóvá nevelés, akkor meglehetősen nehéz a gyerekirodalmi kánon fogalmát meggyőzően működtetni. Hiszen az irodalmi kánonokat alkotó klasszi-

kusok mindig saját koruknak átlag fölötti, komplex, innovációra épülő művei, amelyek olvasása komoly felkészültséget kíván. Hogyan lehet tehát azt a célt kitűzni az oktatásban, hogy a gyerekeknek az olvasmányok által közvetíteni kell a nemzeti identitást megőrizni hivatott kánont, amely szimbolikusan a nyelvi-kulturális közösség hagyományait fogja össze. Ezeknek a szövegeknek azonban egy jó része alkalmatlan az olvasási kedv felkeltésére és az olvasási rutin megtartására, mert a gyerekek számára nyelvi idegenséget képviselnek. A Kemény Zsigmond vezércikksorozatának kulcsfogalmaira való hivatkozás a gyakorlott olvasóvá nevelés programjában visszautalja a figyelmet a *Pesti Napló* folytatásos szövegközléseinek kultúrtechnikájához, ezzel együtt azonban mélységesen pesszimista konklúziókhöz vezet el a tanulmánykötet olvasóját. Kemény szerint az olvasás képessége az információhoz való hozzájutás miatt gazdasági és demokráciakérdés, de a rutin fenntartásához szükséges a napi gyakorlás, ezt pedig csak az olvasás iránti vágy felkeltésével lehetséges. Ha ettől a vágytól fosztjuk meg a gyerekeket az úgynevezett „esztétikai” és „használati” irodalom hamis és álságos szembeállításával, annak felmérhetetlen következményei lesznek. A tanulmány világosan kirajzolja a generációk közötti limeseket, amelyek, félő, hogy egyelőre sokkal inkább elválasztják, mintsem összekötik az egyes nemzedékeket. A másik gyerekirodalmi tanulmány (*Kétjobblábás balbátvéd és öltözködési nagyokos*) azonban két illusztrált gyerekkönyv elemzésével arra tesz ajánlatot, hogy a gyermek és a felnőtt közös, aktív tevékenységében hogyan tapasztalható meg az alkotásokban az irodalmi nyelv játékos képisége, és hogyan verbalizálható a képek nyomán létrejövő élmény. Elekes Dóra *Dettikéről és más istenekről* című meseregénye, illetve Kollár Árpád *A Völgy, írta Tárkony* című mesenovella-füzere a Csimota Kiadó innovatív kiadói programjának terméke, arra mutatva példát, hogy az előző tanulmányban definiált „használati” irodalomból miként lehet átlépni a kortárs magyar próza nyelvi világába, mozgósítva például a gyerekirodalmi klasszikusokra rendszerint jellemző „kettős kódolás” jelenségét, vagyis azt, hogy mind a gyermekkel, mind a felnőttel interakcióba lép a szöveg.

Ha sorrendben olvassuk el a kötet tanulmányait, logikusan jön létre a szövegek láncolata, amelyet a nagyfejezetek belső tagolásai is segítenek. Ezek címei azonban inkább kulcsszavak, címkék, esetleg keresőszavak (például: *Könyv vagy újság, Kép és szöveg, Modernség és/vagy avantgarde*), annál is inkább, mert némelyikhez csupán egyetlen tanulmány tartozik. A szövegek pontosan megtervezett helye azonban egyértelműen nem korlátozás, hiszen a szövegek közötti kapcsolat sokszorosán, talán előre nem is elgondolható módon jön létre. Az egyetlen, szükségképpen rögzített pozícióba emelt tanulmány a kötetkezdő írás: *Az idő archeológiája: A hisztória és az időrétegek modellje Reinhart Koselleck történetiség-konceptiójában*, amely nyilvánvalóan azért fontos, mert koncipiálja az irodalomtudomány számára Koselleck korszakretorikai téziseit, történelemfogalmát, a mediális közvetítettség következményeit, valamint a nyelv és az emlékezés jelentőségét a múltból való gondolkodásban. Ugyanakkor egyfajta metaszöveggé is működik, hiszen felmutatja azt a fogalmi keretet, amelybe majd a specifikusabb, nevezetesen kizárólag a magyar irodalom- és médiatörténet köréből választott témák illeszkednek a további tanulmányokban. A limesek a kötetben belül mindenekelőtt összekötnek, átvezetnek és megnyitnak, ugyanakkor kirajzolják a szerző kutatói acélját, amely izgal-

mas és egyéni látásmódról árulkodik, esetenként nyugtalanítóan elbizonytalanító belátások megfogalmazásával. (*Tempevölgy Könyvek*)

BÓDI KATALIN

Mélyfúrások egy labirintusban

HANSÁGI ÁGNES – HERMANN ZOLTÁN: *A KISPRÓZA NAGYMESTERE. TANULMÁNYOK JÓKAI MÓR NOVELLISTIKÁJÁRÓL*

Irodalomtörténeti szempontból a kortárs Jókai-recepció egyik legizgalmasabb tulajdonsága, hogy az életművel szinte mindenki foglalkozik a szakmából (és persze a szakmán kívül is). Hogy pontosítsunk kicsit: kevés olyan magyar kutatóhelyet vagy iskolát ismerünk, amely az utóbbi két évtizedben ne bővítette volna jelentősen a Jókai-szakirodalmat színvonalas munkákkal. Az ebből fakadó sokszínűség a legkoncentráltabban talán a hagyományosan két évente megrendezett Jókai-konferenciák alkalmával mutatkozik meg. A 2016. évi konferencia abból a szempontból is telitalálat volt, hogy egy tág és viszonylag kevés interpretációt megélt szövegegyüttest helyezett középpontba – „...*az én gyöngye oldalam*” *Jókai Mór novellisztikája – a poétikai, retorikai, narratológiai eljárások és az irodalmi kommunikáció, valamint az irodalmi nyilvánosság terének konfigurációi tükrében* címmel Jókai kispróza szövegeinek értelmezési lehetőségeit célozta meg.

Bár a konferencia elnevezésében még szerepelt Jókai azon kijelentése, hogy rövid szövegei az ő gyenge oldalát képezik, a kötet címében és tartalmában is cáfolni igyekszik ezt. A tetemes mennyiségű és nagyon heterogén összetételű rövidpróza művek számos utat nyithatnak meg a kutatók előtt, ami annak is köszönhető, hogy ezek az alkotások a feldolgozottság szempontjából lemaradva kullognak a többnyire kanonikus szerepet betöltő regényszövegek mögött. Ennek több oka is van, melyeket a kötet bevezetése is ismertet: a kritikai kiadások hiánya, a rövidpróza szövegek iránti csekély szakmai érdeklődés, illetve a nagyfokú, a korszakra jellemző műfaji bizonytalanság is gátolta a művek beágyazódását (10–11.).

A sokszínűség viszont nem csupán Jókai műveinek jellemzője, de e kötetnek is meghatározó vonása lett. Ez főként abból fakad, hogy a kutatási irányok is nagyon eltérőek, és a vizsgált művek köre is változó. Bár a szerkesztők (Hansági Ágnes és Hermann Zoltán) két fejezetre osztották a tanulmányokat, *Műfajkonceptiók* és *Műfajtipusok* címmel, a szövegek nehezen csoportosíthatók akár tematikai, akár megközelítések szerinti szempontból. Leginkább talán négy problémakör halmazára oszthatók fel, kisebb-nagyobb metszetekkel is számolva. Ezek: a novellák kiadási lehetőségei és nehézségei, a művek kapcsolódási pontjai a populáris kultúrához, a művekben felmerülő társadalomtörténeti kérdések, illetve a nyelvi megformáltság kérdésköre.

A kötet első írása (Hansági Ágnes: *Műfaj történet, poétika és narráció*) abból a szempontból kiemelkedő, hogy kérdésselvetései mind a négy témát érintik, így már

A recenzió az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV-DE-392 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.